

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**Б.ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ
ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 13.23.673 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК

МАМАТУМАРОВ АБУБАКИР ТАШТЕМИРОВИЧ

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА КӨРКӨМ ОКУУНУ
УЮШТУРУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

**13.00.02 – окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)**

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

**Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору, профессор
Муратов А.Ж.**

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич**, педагогика
илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы кыргыз
мамлекеттик университетинин педагогика
кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер:

.....

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2025-жылдын саатда И.Арабаев
атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Ж.Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин алдындагы педагогика илиминин доктору
(кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д..... диссертациялык
кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720023. Бишкек шаары, 10-кичи району, Саманчин көчөсү, 10 а.

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги:
720026. Бишкек шаары, Разаков көчөсү, 51. <http://arabaev.kg/do.kg>

Автореферат 2025-жылдын таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин
кандидаты, доцент:

Омурбаева Д.К

КИРИШҮҮ. ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Ааламдашуу доорунда ар бир улут өздөрүнүн улуттук инденттүүлүгүн сактап, эл катары цивилизациядагы агымдан сүрүлүп калбаш үчүн күрөшүп келет. Бул үчүн коомдун маданияттуулугу, билимдүүлүгү, руханий жана адептик оң сапаттарга ээ болушу негизги талаптардын бири. Улутту, элди, кылымдар бою колдонулуп келген этикалык эреже-нормаларды сактоо жана аларды өркүндөтүү процессинде адабий чыгарманы окуу, алардын тарбиялык нуска-насааттарын туура алуу өзгөчө мааниге ээ. Билим берүү тармагында, анын ичинде көркөм адабияттын баалуулуктарын үйрөнүүдө коомдук-социалдык деградацияга алып келген кризистер болуп жаткандыгы соңку кездеги бир катары изилдөөлөрдө айтылып келет.

Окуучулардын билимин баалоо боюнча эл аралык изилдөө борборунун (PISA) Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү программасы он беш жаштагы окуучуларынын окуу жана түшүнүү ишмердүүлүгүн текшерүүгө биздин өлкө эки жолу катышып, 2006-жылы 57 мамлекеттен 57-орунду, 2009-жылы 65 өлкөдөн 65-орунду ээлеген. Алардын эксперименти боюнча биздин балдардын 16,8 пайызы гана окуганын түшүнөт, калганда же окуй албайт, же окуганын түшүндүрүп бере албайт. Бул – окуу ишмердүүлүгүнүн бүт дүйнөгө айкын болгон кризиси, чоң трагедия. КР Президенти С.Н.Жапаров «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» жөнүндөгү (2021-ж.) жана «Улуттук нарк жөнүндө» (2022-ж) жарлыктарында азыркы жаштарды, алардын ичинде окуучуларыбызды адабий-маданий, руханий мурастар аркылуу билим жана тарбия берүүнүн зарылдыгын жана перспективаларын аныктап берди.

Кыргыз жерине туш тараптан келип жаткан массалык маданиятын туундулары: IT технологиялары, мультимедиялык компьютерлештирүү, виртуалдык дүйнө балдардын, жалпы эле адамдардын китеп окуу, көркөм адабият менен таанышуу мүмкүнчүлүгүн азайтып, алардын көркөм окуу ишмердүүлүктөрүн чектеп коюуда. Ушундай коомдук-социалдык өткөөл шарттарда жалпы билим берүүнүн, анын ичинде адабий билим берүүнүн моделин китепти көркөм окуй ала турган окурманды өнүктүрүү багытына бурушубуз зарыл.

Башталгыч класстан тартып окуучуларды көркөм адабият менен тааныштыруу, аларга китепти көркөм окуу маданиятын үйрөтүү – мугалимдин башкы милдеттеринин бири.

Көркөм окууга жана сүйлөөгө байыркы грек ойчулдары жана ораторлору Демосфен, Платон, Аристотель, Перикл, Цицерон, Софокл өзгөчө маани берген, бул багытта М.В.Ломоносовдун (1711-1765) «Краткое руководство к риторике» (1743), «Риторика» (1748), Ф.И.Буслаевдин «О преподавании отечественного языка» (1844), «Опыт исторической грамматики русского языка» (1858), «Исторические очерки русской народной словесности и искусства» (1861) деген эки томдук эмгектеринде,

Л.И.Поливановдун (1868), В.Я.Стоюниндин (1892), В.И.Водовозовдун (1871), В.П.Острогорскийдин (1885), Ц.П.Балталондун (1891) илимий-методикалык эмгектеринде окууга, анын ичинде көркөм окууга, окуганын айтып берүүгө өзгөчө басым жасалган.

Көркөм окуу ишмердүүлүгү В.В.Голубков (1962), О.В.Джежелей (1994; 1997), Л.Ф.Климанова (2000), М.Г.Качурин (1988), Н.Н.Светловская (1977; 1980; 1991), Е.В.Карсалова (1991), С.И.Колодезникова (2007), С.М.Костомина (2006), Л.Я.Кузьмина (2000), М.Пиримова (1981) ж.б. методист окумуштуулар тарабынан методологиялык деңгээлде иштелип чыккан. Бул ишмердүүлүктүн мааниси көркөм адабий чыгармаларга байланыштуу Г.У.Соронкулов (1989), К.Г.Нурахметова (1986), Т.М.Кунекова (2017), М.П.Бабаханова (1987) ж.б. кыргыз, казак, өзбек окумуштууларынын кандидаттык диссертацияларында каралган. Кыргыз адабиятын окутуу илиминде Б.Алымов (1981), Б.Акматов (2016), К.Акматов (2018), С.Байгазиев (2004; 2005; 2006), С.Т.Батаканова (2010), К.Иманалиев (1973; 1976), Н.Ишекеев (1994), С.Момуналиев (2014), А.Ж.Муратов (2009; 2013), С.К.Рысбаев (2006; 2015;) адабий чыгармаларды окуп-үйрөнүүдө көркөм окуунун маанисин белгилешкен.

Кыргыз башталгыч мектептеринде адабий окууга үйрөтүү боюнча, анын ичинде көркөм окуу багытында бир катар изилдөөлөр жүргүзүлдү. Башталгыч класста түшүндүрүп окутуу аркылуу баланын кебин (речин) өстүрүү (С.Турусбеков, 1962), эне тилин окутуунун өркүндөтүүдө сөздүк жумуштарды системалуу жүргүзүү (Х.Дөталиев, 1967), адабий окуу китептеринин дидактикалык негиздери (А.Токтомаматов, 1995), кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өнүктүрүү (С.Рысбаев, 2006), башталгыч мектептерде адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери (С.С.Сакиева, 2013), балдар ырларын окутуунун технологиялары (А.Т.Саттарова, 2019), азыркы кыргыз балдар акындарынын чыгармаларындагы педагогикалык идеялар жана аларды окуп-үйрөнүүнүн жолдору (К.Б.Миңбаева, 2016), балдар жазуучуларынын чыгармаларын этнопедагогикалык негизде үйрөтүүнүн методикасы (Г.Э.Маатазимова, 2021), башталгыч класстардын «Адабий окуу» предметиндеги ырларды компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун методикасы (Ч.А.Акматова, 2022), башталгыч класстардын адабий окуу сабагында жомокторду үйрөтүү (Ж.Р.Шербаева, 2022), адабий көркөм текст менен иштөө процессинде башталгыч класс окуучуларынын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүнүн методикасы (А.Ю.Мамырова, 2024) деген темаларда кандидаттык диссертациялар корголду.

Жалпы эле кыргыз мектептериндеги көркөм окуунун методикасы боюнча Ж.Дүйшеевдин «Мектепте көркөм окуунун методикасы» (2005) деген китеби жарык көргөн.

Башталгыч класстарда «Адабий окуу» курсун окутуу багытында жогорудагыдай бир катар эмгектер жазылгандыгына карабастан ошол процессте көркөм окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу, аны өткөрүүнү өнүктүрүү боюнча атайын системалуу изилдөөлөр кандидаттык диссертация

формасында жазылган жок жана бул проблема али да актуалдуу бойдон турат.

Бул актуалдуулуктун башкы себептери жана карама-каршылыктары төмөнкүлөр: башталгыч класстар адабий чыгармаларды көркөм окууга үйрөтүүнүн эң башкы платформасы болсо да, бул ишмердүүлүктүн табиятын, педагогикадагы тарыхын, методикасын илимий багытта изилдөөгө алган эмгектердин системалуу колго алынбай жаткандыгы; башталгыч класстарда адабий чыгармалар кеңири сунуш кылынып жатса да, аларды көркөм окуу технологияларынын улуттук педагогикада кеңири колдонулбай жаткандыгы; башталгыч мектеп мугалимдери тарабынан окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгү боюнча бир катар оптималдуу ыкмалар, каражаттар практикада пайдаланылып жатса да, алардын алдыңкы тажрыйбалары, сунуштары ар тараптуу үйрөнүлбөгөндүгү жана илимий жыйынтыктан өткөрүлбөгөндүгү ж.б.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Жалал-Абад мамлекеттик университетинин башталгыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедрасынын 2018-2023-жылдардагы илимий-изилдөө иштеринин планына кирет жана байланышып турат.

Изилдөөнүн максаты: башталгыч класстарда көркөм окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн илимий-методикалык негиздерин теориялык жактан негиздөө жана илимий жоболорду жана сунуштарды иштеп чыгуу, иштелип чыккан жыйынтыктардын оптималдуулугун тажрыйба аркылуу текшерүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Башталгыч класстарда окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгүнүн максат-милдеттерин, проблеманы изилдөөнүн тарыхын, азыркы абалын, «көркөм окуу» түшүнүгүнүн табиятын, функцияларын аныктоо.

2. Тема боюнча философиялык, лингвистикалык, адабияттаануучулук, культурологиялык, педагогикалык, психологиялык эмгектерди методологиялык таяныч катары үйрөнүү, окуу программаларын, окуу китептерин талдоо.

3. Теориялык-методологиялык изилдөөлөрдүн концепциясына ылайык «Адабий окуу» предметинде окуучулардын көркөм окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүп окутуунун жалпы талаптарын, педагогикалык шарттарын, дидактикалык принциптерин, методдорун аныктоо жана мектеп мугалимдерине сунуштоо.

4. Иштелип чыгып, сунушталган методикалык ыкмалардын, жолдордун, каражаттардын оптималдуулугун педагогикалык тажрыйба аркылуу текшерүүдөн өткөрүү.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр менен аныкталат: башталгыч класстарда көркөм окууну уюштурууну, өткөрүүнүн максаты, милдеттери, азыркы абалы алгачкы жолу илимий багытта иликтенип, талдоого алынды; окуучулардын көркөм окуу

ишмердүүлүгү проблемасынын табияты изилденди, бул теманын изилдениш тарыхына обзор берилди; башталгыч класстардын окуу программаларында, окуу китептеринде, методикалык адабияттарды окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгү боюнча материалдардын сунушталышы анализденди; чыгармаларды көркөм окуу ыкмасы аркылуу окуп-үйрөнүдө окуучулардын окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун ыкмалары жана методикалык, дидактикалык принциптери иштелип чыкты; окуучулардын көркөм окуусун уюштуруу жана өткөрүү багытындагы изденгич мугалимдердин тажрыйбалары анализденди; көркөм окууга үйрөтүү аркылуу окуучулардын чыгармачыл компетенттүүлүгүн калыптандырууда текст менен иштөөнүн салттуу жана жаңычыл усулдары сунушталды; алар теориялык-методикалык жактан такталып, эксперименттен өткөрүлдү.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: адабий окууда окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн методикасы боюнча биздин изилдөөлөр жана андагы сунуштар мугалимдеринин кесиптик компетенттүүлүктөрүн жогорулатууга, окуу программаларын, окуулуктарды, методикалык колдонмолорду жакшыртууга, уивестиеттерде курстук, дипломдук, магистрдик иштерди жаздырууда көмөктөшөт ж.б.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- башталгыч класс окуучуларынын көркөм окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттары туура аткарылса бул процесстин эффективдүү болушу;
- «көркөм окуу», «көркөм окуу ишмердүүлүгү» түшүнүктөрү дүйнөлүк педагогика аныктаган илимий негиздерге таянылып окуучу менен мугалимдин чыгармачылык байланышы менен биримдикте ишке ашылуусу;
- окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө заманбап талаптарга ылайык оптималдуу жана комплекстүү мамиле кылуунун зарылдыгы;
- тексти көркөм окуу менен окуучулардын адабий-теориялык, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн ишке ашыруунун педагогикалык-дидактикалык базасы түптөлөрү ж.б.

Изденүүчүнүн жеке салымы: башталгыч класстарда көркөм окууну уюштуруунун методикалык, дидактикалык негиздери боюнча илимий-методикалык эмгектерди, практикалык иштелмелерди окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, көркөм окуу ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун арттыруунун методикалык негиздери изденүүчү тарабынан өз алдынча аткарылды. Сунуш кылынган теориялык жол-жоболордун майнаптуулугу педагогикалык эксперименттин иш-аракеттери аркылуу изденүүчү тарабынан же анын жетекчилиги менен ишке ашырылды. Жалпы корутундулар жана практикалык сунуштар изденүүчүнүн жеке өзү тарабынан чыгарылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын тастыкталышы апробацияланышы. Диссертациялык тема боюнча илимий-практикалык конференцияларда (конференция, жылы менен), докладдар жасалган, тема боюнча илимий макалалар (.....), окуу-усулдук колдонмолор

(.....) жарык көрүп изилдөөнүн жыйынтыктары апробацияланды. Иш аткарылган жерде – ЖАМУда, Диссертациялык кеңештин алдын ала коргоо жыйынында талкууланган.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы Жалал-Абад областынын Ала-Бука районундагы М.Сарыбаев, Н.Жайлообаев атындагы эки, Сузак районундагы №34 Ырыс, №54 Ысмайыл атындагы эки жалпы орто билим берүүчү мектептери, Жалал-Абад шаарындагы №17 орто мектеби жана №4 мектеп-гимназиясы.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Илимий изилдөөнүн материалдары жана анын сунуштары, жоболору илимий-практикалык конференцияларда, кафедранын жыйындарында баяндама катарында окулган. Scopus даражасындагы РИНЦ статусундагы КР Президентине караштуу УАК талап кылган басылмаларда жарык көргөн. **Диссертациянын негизги мазмуну макалада чагылдырылган.**

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Эмгектин жалпы бети – 160, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 121, таблицалар – 20, сүрөттөр – 3.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап «Башталгыч класстарда көркөм окууну уюштуруунун теориялык-методологиялык проблемалары жана изилдениш тарыхы» деп аталат. Анын *«Азыркы учурда башталгыч класстара көркөм окуунун максаты, милдеттери жана негизги багыттары»* деп аталган биринчи бөлүмүндө ааламдашуу доорунун жалпы өзгөчөлүктөрү, анын адамдын тарбиясына, аң-сезимине, жүрүш-турушуна тийгизген таасирин көрсөтүү менен жалпы коомдун руханий деградацияга учураган жана бул процесстин глобализациялашкан кырдаал-шартында көркөм адабияттын, жалпы маданияттын ордун көрсөтүүгө аракеттер жасалды. Жалпы коомдун руханий-адептик кризисинде мектептин башталгыч класстарында окутулган адабий чыгармалардын ролу өзгөчө, андай көркөм дөөлөттөр аркылуу бүгүнкү кенже мектеп жашындагы балдар ата-бабаларынын жашоосу, тарбиялык таалими менен таанышып, кеп маданиятын жана эстетикалык табитин калыптандырат. Программада сунуш кылынган чыгармалардын асылнарктарын туура түшүнүп, алардын улуттук баалуулуктарын кабыл алуу үчүн ошол тексттерди көркөм окуунун мааниси өзгөчө. Көркөм окуу – окуучулардын жан-дүйнөсүнө, ички сезимдерине, эмоционалдык аракетине өзгөчө таасир этип, адабиятка болгон кызыгуусун арттырат.

Ааламдашуу доорунда ар кандай сырткы жана ички социалдык, психологиялык факторлордон улам баалуулуктардын өзгөрүшү, коомдо адамдардын көбүнүн руханий-моралдык кызыкчылыктарды артка сүрүп, материалдык кызыкчылыктарды биринчи орунга койгондугу балдардын китеп окууга болгон кызыгуусун, ошол китептерден айрым каармандарды үлгү тутуусун солгундатты. Башталгыч класс окуучуларына адабий

тексттерди көркөм окуу аркылуу алардын окуу көндүмдөрүн активдештирүү процессинде адабий-теориялык, этномаданий, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга жардам беребиз жана бул ишмердүүлүктүн маани, максаты ушул функцияларды аткаргандыгы менен баалуу.

Башталгыч билим берүүдө сабат ачуу, окуу жана жазууга үйрөтүү кандай орчундуу орунду ээлеп келген болсо, дүйнөлүк билим алкагына кошулуу менен (анын ичинде Балон системасы) болуп жаткан өзгөрүүлөрдө бул ишмердүүлүктөр дагы жаңы баскычка көтөрүлдү. Бул өзгөрүүлөрдүн талаптарына ылайык жана эл аралык практиканын негизинде кыргыз башталгыч класстарында окуунун тыбыштарды фонетикалык кабыл алуу (1), тексти туура (2) жана шар (3), түшүнүп окуй алуу (4), тексттин лексикалык, стилистикалык каражаттарын өздөштүрө алуу (5) деген негизги беш ыкма сунушталды. Бул окуунун базалык компетенттүүлүгүнүн негизги беш ыкмасы мурдаттан советтик системада келе жаткан салттуу окуудагы: туура, шар, сезимдүү, көркөм окууну дагы тереңдетти, окуучулардын жеткиликтүү деңгээлде туура, шар, сезимдүү көркөм окууга ээ болуусу аларда адабий билимдерге, окууга жана түшүнүүгө негиз болуучу сабаттуулук ишин уюштурууга жаңы көз карашты, окутуунун жаңы парадигмаларына шайкеш келтирүү көйгөйлөрүн пайда кылды.

Окуу көндүмдөрү жана көркөм окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу жана балдарды окуу ишмердүүлүгүнө ээ кылууда дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүү системага салынып, кенже курактагы балдарга адабий окууну үйрөтүү атайын изилдөөнүн объектисине айланып, өз алдынча илим катары түптөлүп, калыптанып калганы баарыбызга белгилүү. Е.А.Адамович, Т.В.Завадская, Н.С.Рождественский, Н.Н.Шепетова, Н.А.Шербакова, В.И.Яковлева, М.И.Оморокова, Е.А.Никитина, М.Р.Львов, Т.Г.Рамзаева, Н.Н.Светловская, В.А.Лазарева, О.В.Джежелей, Л.А.Ефросинина жана башка советтик окмуштуулардын эмгектеринде башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн теориясы жана практикасы жана окууга, жазууга үйрөтүүнүн жолдору жалпылаштырылып изилденген. Окуучунун чыгарманы активдүү окуусу жана түшүнүүсү, үнүн чыгарып окуусу, тыбыштарды туура айтып, тамгаларды таануусу, окуганын башкаларга жеткирүүсү (класста, үйдө, социалдык чөйрөдө ж.б.) бул биринчи кезекте көркөм окууга байланыштуу. Мындай ишмердүүлүктө мектеп мугалимдеринин милдети – кенже мектеп жашындагы балдардын адабий билимдери окуу техникасы (минуталык өлчөм жана баалоонун теңдештирилген картасы) менен гана ченелип, курулай жаттоо, кургак баяндоо жана окуу көндүмдөрүнүн так көрсөтүлбөгөн өлчөмү менен алардын компетенттүүлүгү ченелип келе жаткандыгынан чыгуу, чыгармачылык аракет менен бул ишмердүүлүктү жакшыртуунун жолдорун табуу. Башталгыч классты (4-класс) бүтүрүп жаткан окуучунун талапка ылайык окуу көндүмдөрүн ээ эместиги – бүгүнкү кыргыз педагогикасында эң бир орчундуу проблемалардын бири.

«Адабий окуу» предметинде чыгармаларды көркөм окуу проблемасынын изилдениш тарыхына обзор» деп аталган экинчи бөлүм тарыхый-педагогикалык процесстин эволюциясына анализ жүргүзүү максатында жана теманын буга чейинки изилдениш абалына талдоо берүү максатында жызылган. Окуу ишмердүүлүгүн, көркөм окуу проблемасын жана окуу көндүмдөрүн калыптандыруу маселесин изилдөөнүн тарыхы чыгармалар, китептер менен таанышуу башталган, байыркы Кытай, Индия, Греция маданияттары менен байланышат. Орусияда К.Д.Ушинский «Детский мир» (1860), «Родное слово» (1884) деген окуу китептерин балдардын көркөм окуусуна, окуганын түшүнүүсүнө жана тексттин соңунда ар бир окурман мораль чыгарууга ылайыктап жазган. «Азбука», «Первая после азбуки», «Вторая после азбуки» деп аталган үч бөлүктөн турган «Родное слово» аттуу китепти жүз кырк жылдан бери ушундай мазмундагы башка китептерге методологиялык жол көрсөтүп келет.

Л.Н.Толстой (1828-1910) 1857-жылы Ясная Поляна айылында өзү ачкан мектеби үчүн «Азбука» (1872), «Новая азбука» (1872) деген китептерин, «Книга для чтения» деген төрт китептен турган окуулугун (1875) жазып, өзү сынактан өткөрүп, өзү мугалим катары колдонот. Орус коомчулугунда В.И.Водовозов (1825-1886), Ф.И.Буслаев (1818-1897), В.П.Острогорский (1840-1902), В.Я.Стоюнин (1826-1888) ж.б. методисттер орус адабиятын окуп, окурманды тарбиялоо, окууга көнүктүрүү теорияларын сунуш кылган. Кийин бул багытта Ц.П.Балталон (1855-1913), Х.Д.Алчевская (1841-1920), Н.А.Рубакин (1862-1946), А.П.Нечаев (1870-1948), М.А.Рыбникова (1885-1942) активдүү иш жүргүзгөн. Алар адабий билим берүүнүн башаты катары окуу ишмердүүлүгүн атап өтүшкөн жана методикалык эмгектеринде ошол ойлорун далилдешкен. Көркөм окуунун тарыхындагы көрүнүктүү эмгек Ф.И.Буслаевдин «О преподавании отечественного языка» (1843) деген китеби. Анда адабий чыгарманы кабыл алуунун бир ыкмасы башкаларга үн чыгара окуп берүү деп эсептеген. Ф.И.Буслаевди көркөм окуу программасын негиз салган (аны «генетикалык» деп атаган) методист катары атап келишет. К.Д.Ушинский болсо мугалимди туурап, аны ээрчип көркөм окуу керектигин айтып, индивидуалдуу окуу менен бирге эле хор менен окууну сунуштаган.

XIX кылымда орус методисттеринде «выразительное чтение» деген термин менен бирге эле «декламация» жана «художественное чтение» деген термин-түшүнүктөр колдонулган.

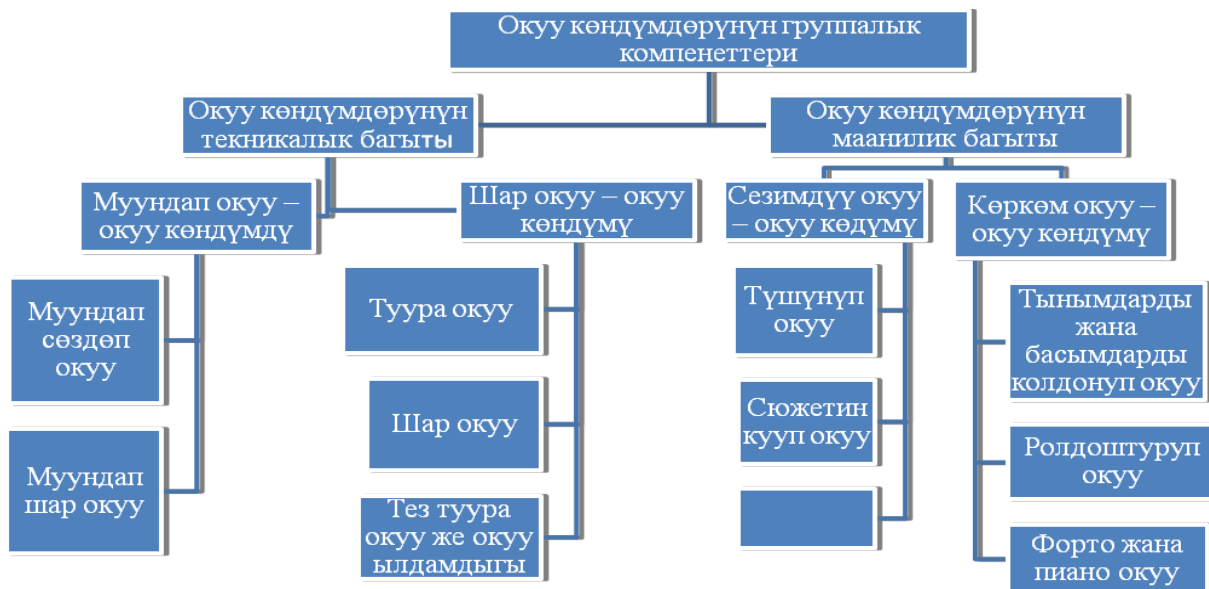
Советтик мезгилде Л.В.Благонадежин, Н.А.Бодрова, Л.И.Беляева, Л.Г.Жабиц, О.И.Никифоров, Н.Д.Молдавский, М.Д.Пушкарев, Л.Н.Рожин, ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде көркөм окуу жана окуу көндүмдөрү ар түрдүү аспектиден каралган. В.А.Бородинанын «Читательская деятельность: теоретический аспект» аттуу эмгеги, С.А.Аничкиндин «Эстетическое воспитание детей младшего школьного возраста на уроках чтения и во внеклассной работе», О.Н.Сороцкаянын «Формирование нравственных представлений у младших школьников на уроках чтения», В.И.Ионованын

«Внеклассное чтение как одно из средств руководства самовоспитанием младших школьников» деген темаларда кандидаттык изилдөөлөрү дал ушул биз изилдеп жаткан проблемага арналган. Н.Н.Светловская «Теоретические основы читательской самостоятельности и их реализация в системе начального обучения», Н.Б.Берхин «Эмоциональное развитие школьников на уроках литературы» деген темаларда докторлук диссертациясын коргогон. О.В.Джежелейдин эмгектерин өзгөчө белгилеп көрсөтүүгө болот, ал көркөм окуу, жалпы эле окуу ишмердүүлүгү процессинде окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү проблемасын изилдеген.

Кыргыз ССРинде башталгыч класстарда адабий окуу предметин окутуу ХХ кылымдын 20-30-жылдарында – советтик мектептердин ачылышы менен башталган. 1924-жылы Ишеналы Арабай уулунун «Кыргыз алиппеси», андан кийин К.Тыныстановдун, С.Нааматовдун, К.Карасай уулунун хрестоматияларында адабий чыгармалар сунушталып, окуучуларга аларды көркөм окуу милдеттери жүктөлгөн. Балдар (кат билбеген чоң кишилер да) бул китептерден тамга таанууну, муундап жана сөзгө сөздү кошуп окууну үйрөнүү менен бирге эле окуган тексттерин көркөм болушуна аракет кылган. I-IV класстарда адабий окууда көркөм окуу ишмердүүлүгү ХХ кылымдын 60-90-жылдарында С.Турусбеков, К.Сартбаев, А.Мураталиева, Б.Рысбекова, С.Сакиева, С.Рысбаев, А.Саттарова, А.Токтомаматов, Б.Абдухамидова ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган. Диссертацияда көркөм окуу боюнча алардын эмгектеринин негизги багыттарына, бул ишмердүүлүк тууралуу теориялык ойлорунун жана практикалык иш-аракеттеринин маанисине токтолдук.

«Башталгыч класстарда көркөм окууну уюштуруунун методологиясындагы педагогикалык жана психологиялык негиздери» деп аталган үчүнчү бөлүм проблемага теориялык-методологиялык аспектиден каралгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Диссертациялык изилдөөбүздүн методологиялык таянычтарын философия, эстетика, педагогика, психология, адабият таануу боюнча жазылган эмгектер түздү. Бул багытта изилдөөбүзгө байланыштуу орус жана кыргыз окумуштууларынын эмгектери талдоого алынды. Окуу, анын ичинде көркөм окуу – татаал психофизиологиялык процесс болуп, ал көрүү, кептик кыймыл, кептик угуу анализаторлорунун жардамы менен ишке ашат жана окуп жаткан бала угуу, көрүү аркылуу кабыл алат, кабыл алынган маалыматтарды эстеп калат, ой жүгүртөт (анализ-синтез), практикалайт, кептик ишмердүүлүк жаралат. Мындай комплекстүү аракеттерди изилдөө үчүн психология, логика илимдеринин теорияларына таянылат, текст адабий чыгарма болгондуктан адабияттаануу илими жардамга келет, ал эми ошол текст тамгалардан, сөздөрдөн, сүйлөмдөрдөн тургандыктан булардын тилин, стилин лингвистика илими аркылуу изилдейбиз. Ушундай иш-аракеттер мугалим менен окуучунун сабак процессинде уюштурулгандыктан педагогиканын дидактика бөлүмү сөзсүз жардам берет. бүгүнкү күндө мектеп практикасына аз да болсо мурунтан калыптанып калган окуу техникасы нугун өзгөртүп, окуу ылдамдыгы жана

башка түшүнүктөр менен айкалышууда. Методологиялык эмгектердин теориясы жана практика көрсөткөндөй адабий окуу сабактарында салтка айланган окуу ишмердүүлүктөрү жемиштүү болбой калды. Ошондуктан биз окуу көндүмдөрүн төмөнкүдөй группалык компетенцияларын техникалык жана мазмундук багытта сунуштадык.

Сүрөт. 1.2.1. Окуу көндүмдөрүнүн группалык компетенцияларынын көркөм окууну уюштурууга карата техникалык жана мазмундук багытта ажыратылышы

Ушул окуу көндүмдөрүнүн калыптануусунда окуучунун окууга болгон табигый жөндөмдүүлүгүнөн да көз каранды.

Диссертациянын 2-бабы «**Башталгыч класстарда көркөм окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасы боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору**» деп аталат. Баптын биринчи бөлүгү «*Илимий изилдөөнүн материалдары*» деп аталды. Диссертациянын негизги материалдары болуп КР баш мыйзамы, ЖК кабыл алган «Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамы, башталгыч класстарда адабий окуу предмети боюнча мамлекеттик стандарттары, «Адабий окуу» предметинен окуу программалары, окуу китептери, бул китептердеги көркөм окууга сунуш кылынган чыгармалар, ушул темага байланыштуу методикалык колдонмолор, мугалимдердин тажрыйбалары ж.б. эсептелет.

II-IV класстын «Адабий окуу» предметиндеги окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу жана өткөрүү улуттук фольклордон, акындар чыгармачылыгынан, кыргыз совет адабиятынан жана дүйнөлүк адабияттын үлгүлөрүнөн алынган. Эгемендүүлүк мезгилиндеги балдар адабиятынан алынган. КР билим жана илим министрлиги бекиткен окуу планы боюнча «Адабий окуу» предметине ар бир класста жумасына 4 сааттан, бир жылга 136 саат, жалпы үч класста 408 саатка бөлүнгөн. Мына ушул сааттардын тең

жарымынан ашык бөлүгүндө көркөм чыгармаларды көркөм окуу мүмкүнчүлүгү түзүлгөн.

Биздин изилдөө үчүн материалдар, б.а., адабий чыгармалар төмөнкү китептерден алынды:

II класстар 2 китеп: 1) А.Токтомаматов ж.б. «Адабий окуу»; 2) Б.Абдухамидова, С.Рысбаев, К.Ибраимова «Адабий окуу».

III класстар 2 китеп: 1) А.Токтомаматов ж.б. «Адабий окуу» 2) Б.Абдухамидова, С.Рысбаев, К.Ибраимова «Адабий окуу».

IV класстар 2 китеп: 1) А.Токтомаматов «Адабий окуу» 2) С.Рысбаев, К.Ибраимова, Б.Абдухамидова «Адабий окуу».

Диссертацияда ушул окуулуктардан алынган чыгармалардын материалдарынын негизинде башталгыч класстарда көркөм окуунун теориясы жана методикасы изилденди.

Ушул баптын экинчи бөлүмү «*Илимий изилдөөнүн методдору*» деп аталат да, анда изилдөө ишибизде биз колдонгон теориялык методдордун максаты, мааниси жана технологиялары чагылдырылды. Диссертациянын божомолуна жетүү үчүн биз колдонгон тема боюнча илимий булактарды изилдөө, аңгемелешүү, окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгүн анализдөө, анкеттөө, байкоо, тажрыйбаларды талдоо жана жыйынтыктоо, моделдештирүү методдорун кандайча жана кайсыл жагдайларда колдонгондугубуз көрсөтүлдү.

Диссертациялык изилдөөнүн ушул эле бабына педагогикалык эксперименттин максаты, милдети, методдору, алардан алынган жыйынтыктар кыскача берилди.

Изилдөөнүн *эксперименталдык базасы* катары Жалал-Абад областынын Ала-Бука районундагы М.Сарыбаев, Н.Жайлообаев атындагы эки орто мектеп, Сузак районундагы №34 Ырыс, №54 Ысмайыл атындагы эки жалпы орто билим берүүчү мектептери, Жалал-Абад шаарындагы №17 орто мектеби жана №4 мектеп-гимназиясы, жалпы шаардык эки, айылдык төрт мектеп алынды. Байкоо жана эксперименталдык топтордо эксперименттин биринчи этабында окуучулардын көркөм окуу компетенттүүлүктөрү негизинен окшош эле болсо, биз эксперимент жүргүзгөн класстарга жаңы технологияларды, мугалимдер үчүн кошумча методикалык ыкмаларды сунуш кылдык.

Педагогикалык-эксперименттик методдор катары көркөм окуу боюнча сабактарга катышуу жана аларды талдоо, артисттердин жана көркөм окуу боюнча чеберлердин окууларын угуу жана аларды анализдөө, көркөм окуу боюнча конкурстарды уюштуруу, аларды жыйынтыктоо усулдары колдонулду.

Эксперименттик иштерге жогорудагы 6 мектептин башталгыч класстарынын 46 мугалими жана башталгыч класстардын 516 окуучусу тандалды.

Педагогикалык эксперименттик иштер жалпы төмөнкү үч этапта жүргүзүлдү.

Биринчи этап – аныктоочу этап (2017-2018-жылдар).

Экинчи этап – калыптандыруучу этап (2019-2020-жылдар).

Үчүнчү этап – текшерүүчү этап (2021-2023-жылдар).

Педагогикалык тажрыйбанынын аныктоочу (байкоочу, изилдөөчү) этабында, б.а., 2017-2018-жылдарда жалпы билим берүүчү орто мектептердин «Адабий окуу» сабагында көркөм окуунун абалы, бул багыттагы мугалимдердин адис катары компетенттүүлүктөрү, окуучулардын көркөм окуу тууралуу түшүнүктөрү жана көркөм окуй алуу деңгээлдери аныкталды. Бул аныктоо сурамжылоо жана сабактарды анализдөө методдунда өттү.

Сурамжылоого 51 мугалим жана 516 окуучу катышты. Натыйжа төмөнкүдөй болду.

Таблица 2.7. – Окуучулардын (2-4-класстар) көркөм окуй билүү деңгээлдери

Мектептер	Деңгээлдер (пайыз менен)	
М.Сарыбаев атындагы мектеби (Ала-Бука району)	Жогорку	15%
	Орто	34%
	Төмөнкү	51%
Н.Жайлообаев атындагы мектеби (Ала-Бука району)	Жогорку	17%
	Орто	36%
	Төмөнкү	47%
№34 Ырыс атындагы мектеби (Сузак району)	Жогорку	18%
	Орто	36%
	Төмөнкү	46%
№54 Ысмайыл атындагы мектеби (Сузак району)	Жогорку	16%
	Орто	34%
	Төмөнкү	50%
№17 орто мектеби (Жалал-Абад шаары)	Жогорку	21%
	Орто	44%
	Төмөнкү	35%
№4 мектеп-гимназиясы (Жалал-Абад шаары)	Жогорку	25%
	Орто	44%
	Төмөнкү	31%

Бул цифралардан көрүнүп тургандай, биз эксперимент жүргүзгөнгө чейин алты мектепте жогорку деңгээл – 15-25%, орто деңгээл – 34-44%, төмөнкү деңгээл – 46%-35% көрсөткүчтөрдү түздү.

Мындай көрсөткүчтөрдү алуунун *чен-өлчөмдөрү (критерийлери)*:

- окуучулар шар окушу;
- окуучулардын туура окушу;
- окуучулардын үнүнүн тембри, дикциясы тексттин тематикасына, автордун стилине ылайык келиши;
- окуучунун тексттин тегине (эпика, лирика, драма), түрүнө (проза, поэзия, драма), жанрына карап окуй билиши;
- көркөм окууда интонациянын, паузанын сакталышы
- көркөм окуп жаткан окуучуга башка окуучулардын баа бериши ж.б.

Деңгээлдерги бөлүштүрүүнүн чен-өлчөмдөрү (критерийлери) он баллдык система менен:

1. **Жогорку деңгээл:** Окуучулар көркөм окууда тексттин тегин, түрүн, жанрын, тематикасын, автордун стилин ажырата алат; адабий чыгармадагы диалог, монолог, автордук кеп, каармандын кеби түшүнүктөрүн көркөм окуу учурунда эске алат; интонацияны, паузаны жакшы ажыратат; көтөрүңкү риторикалык пафосту, суроолуу, жай, илептүү сүйлөмдү өз эрежеси менен окуйт; үнүн кырдаалга карай өзгөртө алат ж.б. (7-10 балл).

2. **Ортоңку деңгээл:** Окуучулар көркөм окууда тексттин тегин, түрүн, жанрын, тематикасын, автордун стилин ажырата алат, бирок анча-мынча кемчилдиктер кетирилет; адабий чыгармадагы диалог, монолог, автордук кеп, каармандын кеби түшүнүктөрүн көркөм окуу учурунда эске алганы менен жетишпестиктер кездешет; интонацияны, паузаны жакшы ажыратканы менен алар толук ишке ашырылбайт; көтөрүңкү риторикалык пафосту, суроолуу, жай, илептүү сүйлөмдү өз эрежеси менен окууга аракет кылат, бирок ал аракети толук ишке ашпай калат; үнүн кырдаалга карай өзгөртө алганы менен алары толук болбойт ж.б. (4-7 балл).

3. **Төмөнкү деңгээл:** Окуучулар көркөм окууда тексттин тегин, түрүн, жанрын, тематикасын, автордун стилин ажырата билбейт; адабий чыгармадагы диалог, монолог, автордук кеп, каармандын кеби түшүнүктөрүн көркөм окуу учурунда эске албайт; интонацияны, паузаны жакшы ажыратпай окуйт; көтөрүңкү риторикалык пафосту, суроолуу, жай, илептүү сүйлөмдү өз эрежеси менен окууга аракет кылбайт; үнүн кырдаалга карай өзгөртө албайт ж.б. (4 баллдан төмөн).

Кийинки проблеманы аныктоого 46 мугалим катышты, алар менен аңгемелешүү, сурамжылоо аркылуу башталгыч класстарда көркөм окуу ишмердүүлүгүнүн жогорку деңгээлде уюштурулбай жана методикалык жактан мугалимдерге жардам болбой жатышынын себептерин аныктоо милдети коюлду жана жыйынтыгы төмөнкү таблицада чагылдырылды.

Таблица 2.11. – Мугалимдердин пикири боюнча башталгыч класстарда көркөм окуу ишмердүүлүгүнүн талапка ылайык болбой жатышынын себептери (мугалимдердин саны)

	Себептери	саны
	Көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү боюнча атайын методикалык адабияттардын жоктугу	1 2
	Көркөм окуу үчүн хрестоматиялардын, тексттер жыйнактарынын, интернет материалдарынын жетишсиздиги	1 0
	Көркөм окуу ийримдерине мектептерде көңүл бурулбагандык	9
	Көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү боюнча мугалимдердин тажрыйбаларынын жайылтылбагандагы	8
	Көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү ишмердүүлүгүндө азыркы заман технологияларын (телевидение, интернет, электрондук китеп, планшет ж.б.) колдоно албоочулук	6
	Жогорку окуу жайларында болочок мугалимдер үчүн көркөм окууга маани берилбегендик	3
	Дагы башка себептер	3

Жогоруда белгиленгендей, башталгыч класстарда көркөм окуу ишмердүүлүгүнүн өз деңгээлине көтөрүлө албай жатышынын себептери мугалимдердин көрсөтүүсү боюнча төмөнкүлөр: көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү боюнча атайын методикалык адабияттардын жоктугу (12 мугалим белгилеген); көркөм окуу үчүн хрестоматиялардын, тексттер жыйнактарынын, интернет материалдарынын жетишсиздиги (10 мугалим белгилеген); көркөм окуу ийримдерине мектептерде көңүл бурулбагандык (9 мугалим белгилеген); көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү боюнча мугалимдердин тажрыйбаларынын жайылтылбагандагы (8 мугалим белгилеген); көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү ишмердүүлүгүндө азыркы заман технологияларын (телевидение, интернет, электрондук китеп, планшет ж.б.) колдоно албоочулук (6 мугалим белгилеген); жогорку окуу жайларында болочок мугалимдер үчүн көркөм окууга маани берилбегендик (3 мугалим белгилеген).

Бул көрсөткүч биздин методикалык сунуштарды кайсыл жакка багыттоонун талаптарын жана зарылдыгын көрсөттү.

Эксперимент жүргүзүү үчүн окуучуларды (алардын жалпы саны 516) эки топко бөлүп алдык: 1-топ – байкоо тобу, ага 258 окуучу катышты, экинчи топ – эксперименттик топ, ага да 258 окуучу тандалды.

Байкоо тобунун окуучуларына көркөм окуу ишмердүүлүгүн кадимки окутуп жүргөн өз мугалимдери жүргүздү.

Ал эми эксперименттик топторго экспериментатор мугалимдер тандалып, алар биз сунуш кылган төмөнкүдөй методикалык ишмердүүлүктөр менен иштешти:

1. Көркөм окуу үчүн программага өркүндөтүлгөн талаптар коюлуп, кайсыл чыгарманын кайсыл үзүндүсүн окуу керектиги так аныкталып, алар экспериментатор мугалимдерге чейрек башында эле сунушталды.

2. Көркөм окуу үчүн тексттер жыйнагы түзүлүп, ал мектептердин типографиясынан көбөйтүлүп, эксперименталдык класстын окуучулары үчүн окутуу практикасына берилди.

3. Орус методисттеринин көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү боюнча эмгектеринен үзүндүлөр жыйналып, алар китепче түрүндө чыгарылып мугалимдерге сунушталды.

4. Эксперимент жүргүзүп жаткан мугалимдердин электрондук почталарына мугалимдердин көркөм окуу боюнча өткөн үлгүлүү сабактарынын видеожазуулары жөнөтүлүп, алар кайтарым байланыш менен ватсап группасында талдоого алынып турду.

5. Экспериментатор мугалимдерге көркөм окуу багытында атайын семинар, тренинг, конференция, ачык сабактар, ийримдер, конкурстар ж.б. иш чаралар системалуу түрдө өткөзүлдү жана алар талданды.

6. Экспериментатор мугалимдерге көркөм окууда заманбап технологияларды (интернет, слайд, анимация, интерактивдүү оюндар, мультимедия, ролик, ж.б.) кеңири колдонуу талап кылынды.

7. Белгилүү театр жана кино артисттеринин текстти көркөм окуган аудио жана видео тасмалары пайдаланылды ж.б.

Эксперименталдык класстарда көркөм окуунун үч формасын өзгөчө колдондук. Биринчи формасы – өз чыгармасын автордун өзү окуганы (Мисалы, Турар Кожомбердиевдин ырлары автор өзү окуйт (<https://www.youtube.com/watch?v=5v7k8Gv4pgY>)). Экинчи формасы – көркөм окуучу (чтец) чыгармаларды сүрөт коштолгон слайд менен окуйт (Мисалы, «Менин күчүгүм Акжолтой» (https://www.youtube.com/watch?v=FS_SY49fUFo)). Үчүнчү формасы – автордун чыгармаларын артисттер окуйт (Мисалы, КР эмгек сиңирген артисти Р.Курбанов окуду (<https://www.youtube.com/watch?v=EExSVODbGTc>)) ж.б. мисалдар көп.

Мына ушундай иш-аракеттердин соңунда эксперименттин калыптандыруучу деп аталган экинчи этабында – 2019-2020-жылдарда окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгүнүн динамикасы боюнча жыйынтык чыгардык.

Таблица 2.13. – Экинчи – калыптандыруучу этапта (2019-2020-жылдар) окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгүнүн динамикасы боюнча өздөштүрүүлөрүнүн деңгээли

байкоо тобу			эксперименттик топ		

төмө нкү	орто ңку	жого рку	төмө нкү	орто ңку	Жого рку
22%	58%	20%	15%	47%	38%

Таблицадан көрүнгөндөй, байкоо тобунда төмөнкү деңгээл 22% болсо, эксперименттик топто 15% болду (айрыма 7%), ал эми ортоңку деңгээл байкоо тобунда 58%, эксперименттик топто 47%ды түздү (айрыма 11%), жогорку деңгээл байкоо тобунда 20% болсо, эксперименталдык топто 38% болду (айрымасы 18%).

Ушул айырмачылык биз сунуш кылган көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү методикасы оптималдуу экендигин тастыктады.

Таблица 2.14. – Көркөм окуу боюнча окуучулардын өздөштүрүү деңгээли (тажрыйбанын 3-этабындагы 4-класстардын көрсөткүчү) (ПРОЦЕНТТЕРИН ЧЫГАРУУ КЕРЕК)

Көркөм окулган чыгармалар	Топтор	Окуучулардын жалпы саны	Жооптордун типтери							
			Көркөм окуунун талаптарынын толук сактагандар (70-100 балл) (саны, пайызы)		Көркөм окуунун талаптарынын анча толук сакталбагандар (50-70 балл) (саны, пайызы)		Көркөм окуунун талаптарынын толук сакталбагандар (20-50 балл) (саны, пайызы)		Көркөм окуунун талаптарынын ыттакыр сакталбагандар (20 баллдан төмөн) (саны, пайызы)	
			сан	пайызы	сан	пайызы	сан	пайызы	сан	пайызы
Э.Ибраев «Бишкегим»		58	11	1	9	7				
		58	5	9	6	8				

Н.Алымбеко в «Ата Журтка айтарым»	58	19		8		8		3	
	58	4		1		9		2	
М.Алыбаев «Сот болгон коён»	58	10		7		1		0	
	58	6		6		7		9	
«Семетейдин Таласка келиши»	58	20		9		7		2	
	58	6		8		7		7	
«Кожожаш мерген»	58	24		7		6		1	
	58	6		8		4		0	

Э.Ибаевдин «Бишкегим» деген ыры оюнча эксперименталдык класстарда (э) байкоо класстарына (б) салыштырганда көркөм окууну эң жакшы өздөштүргөндөр (111-95,.....%га жогору), жакшы өздөштүргөндөр (91-89,.....%га жогору), ал эми төмөнкү деңгээлге айырма (17-28 болуп), эксперименталдык класстарда бул деңгээл 11 окуучуга (...%) аз болгон.

Таблицада мында ошондой эле айрымачылыктар Н.Алымбековдун «Ата Журтка айтарым», М.Алыбаевдин «Сот болгон коён» деген чыгармаларынын, «Семетей» жана «Кожожаш» эпосторунун негизинде көрсөтүлдү (таблица).

Ошентип, биздин эксперименттердин жалпы жыйынтыгы 9-11%га сапаттык өсүш берип, методикалык сунуштарыбыз туура экендиги тастыкталды. Жыйынтыгында, көркөм окууну өткөрүү боюнча биздин сунуш кылган ыкмалар, каражаттар жана технологиялар оптималдуу экендиги далилденди. Алар ушул бөлүмдө математикалык-статистикалык методдор менен таблица түрүндө көрсөтүлдү.

«Адабий окуу» предметинде көркөм окууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасы» деп аталган үчүнчү баптын биринчи бөлүмү «Баиталгыч класстардын «Адабий окуу» предметинде көркөм окууну өткөрүүнүн баскычтары» деп аталат. Анда көркөм окууга, деги эле мектептеги окуу ишмердүүлүгүнө байланыштуу педагогикалык жана социалдык проблемалар кыргыз мектептеринин практикасында арбын экендиги каралды, бул проблема кыргыз окумуштуулары тарабынан аз изилденгендиктен орус окумуштуу методисттеринин иликтөөлөрүнө таянып,

көркөм окуудагы интонация жана анын компоненттерин уюштуруунун жолдорун карадык. Интонациялык каражаттар окуунун максат-милдеттерине ылайык болуп, ал кубулуш көркөм окууда негизги ролду ойнойт. Анын компоненттери – логикалык басым, логикалык жана психологиялык тыным, үндүн басыңкы жана көтөрүңкү чыгышы, ыргак, тембр, эмоциялык боёктор. Мына ушул компоненттерди ишке ашыруудага эффективдүү көнүгүүлөрдү аныктадык.

Текстти же чыгарманы окууда басым жана тынымдарды колдонуп окуу үчүн машыгуучу көнүгүүлөр: ээрчип окуу (мисалы, бир ырдын 1-2 сабын мугалим окуйт, калган окуучулар ошол мугалимдей ык, интонация менен улантып окушат); текстти талдап окуу (окуучулар тынымды, логикалык басымды мугалимдин жардамы менен талдап окушат) ж.б.

Эмоциялык боёкторду, ыргак жана темпти колдонуп окуу үчүн көнүгүүлөр: текстти музыканын ыргагында окуу (мугалим текстке, чыгармага туура келген музыканы, көп учурда комуз күүсүн тандайт да, бир аз окуп берет, окуучулар аны кайталап музыканын ыргактарына шайкеш келгендей кылып андан ары окушат); маанайды (насторение) чагылдырып окуу (бир окуучу окуйт, калган окуучу анын маанайын аныкташат); диктордук окуу (ар бир окуучу өз алдынча текст даярдап, диктор катарында окушат, аларды окуучулар баалайт) ж.б.

Жогорудагыдай көнүгүүлөрдү аткаруу менен бирге чыгармаларды окутууда суроолорду жана тапшырмаларды түзүү аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын арттыруу натыйжалуу ийгиликтерге жетишүүгө шарт түзөт. Окуучулардын чыгарманын мазмунун түшүнүп, каармандардын образын элестетип, ойлоонун жогорку этабына чыгып, окуучуда интонациянын компоненттерин колдонуу мүмкүнчүлүгүн жаратуу үчүн төмөндөгүдөй тапшырма түзүүнүн ыкмаларына негиздеп аларды түзүү жемиштүү болот.

Диссертациянын бул бөлүмүндө текстти же чыгарманы окууда басым жана тынымдарды колдонуп окуу үчүн машыгуучу көнүгүүлөр, эмоциялык боёкторду, ыргак жана темпти колдонуп окуу үчүн көнүгүүлөр иштелип чыкты жана алар мугалимдерге сунушталды.

«Башталгыч класстарда көркөм окууну уюштуруунун каражаттары жана анын компоненттери» деген экинчи бөлүмдө Н.М.Соловьева менен Р.Р.Майман классификациялангандай көркөм окууну үчкө бөлүп карадык (мугалимдин көркөм окуусу; окуучунун көркөм окуусу; мастердин көркөм окуусу). Бул бөлүнүштөрдүн ар биринин өзгөчөлүктөрүнө анализ берилип, Ч.Айтматовдун «Саманчы жолу» повестиндеги Толгонайдын монологун, А.Осмоновдун «Музыка», «Бөбөккө» аттуу ырларын окуудагы чыгармалардын идея-темасы менен интонация жана паузаларды байланыштыруу технологияларын анализге алдык. Көркөм окуудагы негизги каражат болгон интонация бир нече компоненттерди, атап айтканда, логикалык психологиялык басымды, үндүк кубулуштарды (каармандык үн,

тон), тынымды (пауза), ыргак жана темпти, каармандын ички туюмдарынын чагылдырылышын өзүнө камтыйт.

IV класста «Боз үй» деген тексттин негизинде көркөм окуунун башкы шарты болгон дем алуу жана анык ыкмалары чагылдырылды.

Ушул бөлүмдө биздин ишибиздин түйүндүү жери болгон көркөм окууну туура уюштуруунун жана өткөрүүнүн он бир педагогикалык шарттары көрсөтүлөт. Алар: 1) көркөм окууну эне тили менен байлыныштыруу; 2) көркөм окуу жумуштарын үзгүлтүксүз, ар бир сабакта тилдик көнүгүүлөрдү аткаруу жана «беш минуталык көркөм окуу» иш-чараларын менен башыктап жүрүү; 3) көркөм окууга сунушталган материалдардын балдардын курак өзгөчөлүгүнө ылайык келүүсү; 4) көркөм окууга сунушталган текст сабакка даярдануу учурунда мугалим тарабынан дыкат анализдениши; 5) мугалимдин көркөм окуу ишмердүүлүгү узакка созулган жана көптөгөн көнүгүүлөрдү талап кылган чыгармачылык процесс экендигин түшүнүүсү; 6) көркөм окууга сунушталган текст сөзсүз окуучуну өзүнө тартып, аны кызыктырышы зарыл экендиги; 7) бирөөлөрдүн көркөм окуусун балдарга үлгү (образец) көрсөтүү ыкмасын колдонуу; 8) көркөм окууга үйрөнүүдө техникалык каражаттарды пайдалануу; 9) көркөм окуу ошол окулган чыгарманын тили менен биримдикте үйрөнүлүшү; 10) көркөм окуу текстти шар, таза, көрктүү, туура окуу менен эле чектелбеши, анда автордун стили, чыгарманын темасы, идеясы, каармандардын образы кошо ачылышы; 11) көркөм окуган окуучулардын ар бир окуусун талкууга алуу, жетишпей жаткан жактарын сындоо, кемчилдиктерин жана ийгиликтерин көрсөтүп туруу.

«Адабий окуу» предмети аркылуу баишталгыч класс окуучуларынын көркөм окуу компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу» аттуу үчүнчү бөлүмдө А.В.Хуторской эмгектерине таянып көркөм окуу аркылуу адабий билим берүүдө ишке ашырылуучу компетенциялар (баалуулук-маанилүүлүк; жалпы маданий; окуу таанып-билүүчүлүк; маалыматтык; коммуникативдик; социалдык-эмгектик) тууралуу айтылды. Көркөм окуу көндүмдөрүн калыптандырууда окуу көндүмү, окурмандык чагармачыл компетенттүүлүк, предметтик жана жалпы предметтик компетенттүүлүктөр бири-бирин толуктап, эриш-аркак кеткенде гана бир бүтүндүккө ээ болуп окутуу жакшылары жана бул процесстин жүрүшү чагылдырылды.

«Табышмактарды жана жаңылмачтарды окутуу аркылуу баишталгыч класс окуучуларынын окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун ыкмалары» аттуу бөлүмдө табышмактарды көркөм окуунун өзгөчөлүктөрү каралат. Учурда окуучулар адабий окуу сабагында табышмактарды көркөм окууда жөн гана аларды жаттап келүү же окуп, жандырмагын айтуу менен чектелет. Себеби мугалим да окуучудан табышмактарды жаттап келүүнү, жандырмагын табууну гана талап кылат, б.а. табышмактарды тил жатыктыруунун бир формасы катары карап келишет. Табышмактардын мазмунун окуп үйрөнүү жана көркөм окуу ишмердүүлүктөрү аткарылбайт.

Адабий окуу китептеринде табышмактар өзүнөн мурунку берилген чыгармага же өзүнөн кийинки берилүүчү чыгармалардын мазмунуна байланышта же болбосо чыгарманы окуудан алдын «мээге чабуул» стратегиясында, б.а. окуучуларды ойлонууга, тапкычтыкка, тил жатыктырууга, мазмунун ачып түшүнүүгө багытталгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Мисалы: IV класстардын автору А.Токтомаматов болгон «Адабий окуу» китебинде Э.Ибраевдин «Сүттөн эмне жасалат» деген ырынан мурда табышмактарды окутуу технологиясын көрсөттүк.

Жаңылмачтар өзүнчө бир көркөм окууну талап кылат. Жаңылмачтар кыргыз оозеки адабиятында кеңири тараган жана бардык элдерде кездешкен, бат сүйлөшүүгө, тилди өстүрүү жана жатыктырууга жардам берет. Жанрдык белгилери боюнча жаңылмачтарды көркөм окууда эки-үч жолу кайталап окуу, сөздөрүн, сөз айкаштарын туура окуу, уйкаштарды жана уйкаштыктардын ырааттуулугун сактап окуу көндүмдөрү толук сакталышы керек. Экинчи учурда бир жолу жай окулса, экинчи жолу тез-тез, балдарды адаштырып окуйт, муну менен угуп тургандарды жаңылтат. Башталгыч класстарда жаңылмачтарды көркөм окууну кеңири колдонуу – мугалимдин өз окуучуларын сөздөрдү, тыбыштарды туура угууну, кабыл алууну үйрөнүүсүнө шарт түзүп, аларды сөз дүйнөсүнө аралаштыруунун алгачкы аракети болуп саналат. *«Башталгыч класстарда элдик оозеки чыгармалардын негизинде жазылган уламыштарды окутууда көркөм окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун технологиялары»* деген бөлүмдө уламыштарды, аларга мисал катары Ш.Эсенгуловдун «Камбар-хан» деген уламышын тыным менен окуу стратегиясын пайдалануу аркылуу көркөм окуу технологиялары иштелип чыккан. Көркөм окуу көп жылдар бою калыптанган процесс, татаал ишмердүүлүк болуп эсептелет, ошол эле кезде ал жаңыланууга, өзгөрүп, өркүндөтүлүүгө тийиш. С.К.Рысбаев мындай деп жазат: «Ушу күнгө чейин окуунун мына мындай калыптанган жалпы түрлөрү бар: мазмундук окуу; логикалуу окуу; аналитикалык окуу; психологиялык окуу. Ата-эне да, мугалим да китеп окуп берүү учурунда мына ушуларга айрыкча көңүл буруусу жана баланын кабыл алуусун кадам сайын байкап-баалап отуруусу кажет»¹.

Көркөм окуу түшүнүгүнүн маанисин ачууда, анын технологияларын белгилөөдө бул пикир өтө маанилүү, мугалим мына ушул жолдун динамикасын эске алышы керек.

Бул бап мугалимдерге практикалык жардам берүүгө багытталган.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Кыргыз мектептеринин башталгыч класстарында көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү проблемасын изилдөө кыргыз педагогика илиминин окутуунун теориясы жана практикасы бөлүмүндө актуалдуу маселелердин

¹ Рысбаев С.К. Баланы китеп окууга үйрөтүү технологиялары – Б.: 2017. – 46-47-66. 104 б.

бири болуп, анын башкы максаты окуучуларды текстти көркөм, так, шар жана түшүнүктүү окууга, ошол окугандарын талдоого, анын мазмунун, негизги идеялары башкаларга айтып берүүгө үйрөтүү жана ошолор аркылуу аларды руханий-адептүүлүккө тарбиялоого, таанып-билүүсүн жогорулатууга салым кошууга багытталат. Ошондой эле бул ишмердүүлүк аркылуу балдардын тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүктөрү жана эстетикалык табити, эмоционалдык кабыл алуусу өнүктүрүлөт. Биздин изилдөө адабий окуу сабагында мына ушундай иштерде мугалимдерге көмөктөшүүчү методикалык эмгек болуп саналат.

Диссертацияда алдын ала коюлган божомолду жана жалпы максат-милдеттерди ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй *жыйынтыктарды* чыгардык:

Биринчи милдет темага байланыштуу теориялык-методологиялык адабияттарды талдоо, башталгыч класстарда окуучулардын көркөм окуу ишмердүүлүгүнүн максат-милдеттерин, проблеманы изилдөөнүн тарыхын, азыркы абалын, «көркөм окуу» түшүнүгүнүн табиятын, функцияларын аныктоо болгондуктан аларды изилдөө окутуунун бул формасы азыркы күндө кыргыз мектептеринин башталгыч класстары үчүн өтө зарыл ишмердүүлүк экендиги тастыкталды. Адабий билим берүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптарына ылайык көркөм окуу ишмердүүлүгү бирдиктүү жана ырааттуу адабий билим берүү концепциясын ишке ашырууда, көркөм чыгарманы окуп түшүнүүдө, окуучулардын кеп маданиятын жогорулатууда пландуу, системалуу жана үзгүлтүксүз иш жүргүзүү зарыл экендигин көрсөтүү.

Экинчи милдет тема боюнча философиялык, лингвистикалык, адабияттаануучулук, культурологиялык, педагогикалык, психологиялык эмгектерди методологиялык таяныч катары үйрөнүү, окуу программаларын, окуу китептерин талдоо болгон, бул багытта биз колдонгон методологиялык база ишти сапаттуу жазууда таяныч болгондугун белгилейбиз. Адабий тексттерди башталгыч класстарда көркөм окуу боюнча окуу программаларынын, окуу китептеринин тарыхы, азыркы абалы үйрөнүлдү, анда окуу программаларында, айрым окуу китептеринде көркөм окуу ишмердүүлүгүнө формалдуу мамиле кылынгандыгы аныкталды, азыркы мектепте бул ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн жалпы абалы талданып, өркүндөтүүнүн багыттары белгиленди.

Теориялык-методологиялык изилдөөлөрдүн концепциясына ылайык «Адабий окуу» предметинде окуучулардын көркөм окуу аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүп окутуунун жалпы талаптарын, педагогикалык шарттарын, дидактикалык принциптерин, методдорун аныктоо жана аларды мектеп мугалимдерине сунуштоо диссертациябыздын **үчүнчү милдети** болгон. Адабий тексттерди көркөм окуу башталгыч класстарда окуучулардын окурмандык кызыгууларын жогорулатып, алардын руханий-атуулдук баалуулуктарын активдештирүүгө шарт түзөт, бул максатка жетүү үчүн мугалим окуучуларга кызыктуу жана таасирдүү методикалык ыкмаларды жана жолдорду таап, сабактарында заманбап технологияларды колдонуп, окутуунун жалпы дидактикалык жана илимий принциптерине

таянып жүргүзүп, окуучуларга көркөм окуунун теориялык жана практикалык компетенттүүлүктөрүн калыптоого өзгөчө басым жасашы керек.

Төртүнчү милдетке ылайык иштелип чыккан методикалык сунуштардын майнаптуулугун педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү болуп көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү ыкмаларыбыз азыркы мектеп практикасы үчүн жарамдуу экендигин көрсөттү жана бул теориялык ойлор алдын ала коюлган божомолдун туура болгондугун тастыктады.

Практикалык сунуштар

1. Көркөм окуу боюнча мугалимдердин жана коомчулуктун түшүнүктөрүн жана мамилелерин акырындап оң жагына өзгөртүүнү сунуш кылабыз. «Адабий окуунун» ар бир сабагында көркөм окуу коштолуусу керек, ар бир окуучу бул же тигил даражада көркөм окуучу (чтец) болушуна жетишүүбүз зарыл.

2. Көркөм окуу – бул бир гана адабий окуу боюнча мугалимдин милдети эмес, ага башка бардык мугалимдер, жалпы коомчулук тартылууга тийиш.

3. Көркөм окуу боюнча мугалимдер жана окуучулар үчүн зарыл болгон хрестоматияларды, тексттер жыйнактарын түзүү жана чыгаруу; көркөм окуу боюнча методикалык колдонмолорду, алдыңкы тажрыйбалары чагылдырылган китептерди чыгаруу проблеманын практикалык багыттарына көңүл буруу катары эсептелер эле.

4. Көркөм окуу боюнча стабилдүү жана пландуу түрдө класстык, класстар аралык, мектептик, райондук (шаардык), областтык, республикалык конкурстарды өткөрүп туруу керек ж.б.

Биздин диссертация башталгыч класстарда көркөм окууну уюштуруу жана өткөрүү боюнча эң алгачкы эмгек, бул тема ар түрдүү багыттарда дагы тереңдетилет деп ойлойбуз.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылган:

1. **Маматумаров А.Т.**, «Адабий окуу» предметинин концепциясы [Текст] / С.С.Сакиева, К.М.Ураимов, С.Ч.Осмоналиева, А.Т.Маматумаров // Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун жарчысы. – 2012. – №1(26) 1-бөлүм. – 210-216-бб. ISSN 1694-531X
2. **Маматумаров А.Т.**, Адабий окууну окуп үйрөнүүдө табышмактарды окутуу аркылуу окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн уюштуруу [Текст] / С.С.Сакиева, А.Т.Маматумаров // Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун жарчысы. – 2013. – №1(27). – 1-бөлүм. – 106-109-бб. ISSN 1694-531 <https://elibrary.ru/item.asp?id=42503368>
3. **Маматумаров А.Т.**, Адабий окууга үйрөтүүдө окуу көндүмдөрүн калыптандыруу маселелери [Текст] / А.Т.Маматумаров // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары – 2013. – №1(25). – 26-29-бб. ISSN 1026-9045 <https://elibrary.ru/item.asp?id=44790628>

4. **Маматумаров А.Т.**, Адабий окууга үйрөтүүдө көркөм окууну уюштуруу [Текст] / А.Т.Маматумаров // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары – 2013 – №1(25) – 29-32-бб. ISSN 1026-9045 <https://elibrary.ru/item.asp?id=44790628>
5. **Маматумаров А.Т.**, Адабий окууга үйрөтүүдө окуучунун окурмандык чыгармачыл компетенттүүлүгүн калыптандыруу [Текст] / А.Т.Маматумаров // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Атайын чыгарылыш. – 2013 – 169-172-бб. ISSN 1654-5611
6. **Маматумаров А.Т.**, Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы: тажрыйбасы, келечеги [Текст] / А.Т.Маматумаров // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Атайын чыгарылыш. – 2013 – 228-233-бб. ISSN 1654-5611
7. **Маматумаров А.Т.**, Адабий окууну окуп үйрөнүүдө ырларды окутуунун өзгөчөлүктөрү [Текст] / С.С.Сакиева, А.Т.Маматумаров // Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун жарчысы. Атайын чыгарылыш. – 2014. – №1(28). 1-бөлүм. – 96-100-бб. ISSN 1694-531X <https://elibrary.ru/item.asp?id=35645004>
8. **Маматумаров А.Т.**, Окуп үйрөнүү процессин уюштурууда үй тапшырмаларынын ролу [Текст] / Б.М.Турдубаева, А.Т.Маматумаров // ОшМУнун жарчысы. – 2015. – №4. – 2-чыгарылыш. – 21-25-бб. ISSN 1694-7452
9. **Маматумаров А.Т.**, Адабий окууга үйрөтүүдө элдик оозеки чыгармаларды окутуунун ыкмалары [Текст] / А.Т.Маматумаров // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2016. – №7. – 193-196-бб. ISSN 1694-7681 <https://elibrary.ru/item.asp?id=26156503>
10. **Маматумаров А.Т.**, Башталгыч класстарда окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун психологиялык негиздери [Текст] / А.Т.Маматумаров // С.Нааматов атындагы НМУнун жарчысы – 2016. – №2,3. – 148-151-бб. ISSN 1694-7622. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27321218>
11. **Маматумаров А.Т.**, «Адабий окуу» окуулугундагы элдик оозеки чыгармалардын мазмуну жана табияты [Текст] / С.С.Сакиева, А.Т.Маматумаров // Наука. Образование. Техника. Вестник Кыргызско-узбекский международный университет. – 2015. – № 3-4. – С.111-118.
12. **Маматумаров А.Т.** Башталгыч мектептеги орфографияны окуп үйрөнүүнүн тажрыйбасы [Текст] / Маматумаров А.Т., Сакиева С.С., Орозбаева А.И. // Известия ВУЗов Кыргызстана -2014. – №7. 76-79-бб., <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24908084>
13. **Маматумаров А.Т.** Окууга үйрөтүүдө окуучулардын билимдерин баалоо маселелери [Текст] / Маматумаров А.Т., Б.М.Турдубаева. // Иссык-Кульский государственный университет им.К. Тыныстанова- 2015. - 40-2. 174-176-бб., ISSN: 1561-9516eISSN: 1694-8211 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=60035280>
14. **Маматумаров А.Т.** Башталгыч класстарда окууну уюштуруунун орду жана окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү жолдору [Текст] / Маматумаров А.Т. // Наука, образование, техника. Киргизско-Узбекский международный

университет им. Б.Сыдыкова – 2023. – 2 (77) 200-204-бб.,
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53958555>

15. **Маматумаров А.Т.** Көркөм окуу, аны кыргыз башталгыч класстарында уюштуруу маселеси. «Улуттук наркты сактоодо тил, адабият жана элдик педагогиканын ролу» деген темадагы ОшМПУда өткөн эл аралык конференциянын материалдары [Текст] / Маматумаров А.Т.// Окутуунун инновациялык технологиялары илимий-методикалык журнал – 2024. – № 23. – 216-219-бб., ISSN: 1694-7118 DOI:10.34850